ROBERT ADAM A KOL.

GRAMATICKÉ ROZBORY ČEŠTINY

VÝKLAD A CVIČENÍ S ŘEŠENÍMI

KAROLINUM

Gramatické rozbory češtiny
Výklad a cvičení s řešeními

Robert Adam a kol.

———

Recenzovaly:
PhDr. Jasňa Pacovská, CSc.
PhDr. Jana Bílková, Ph.D.

Autoři:
Robert Adam
Martin Beneš
Ivana Bozděchová
František Martínek
Hana Prokšová
Pavlína Synková

Vydala Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum
Praha 2025
Redakce Adéla Petruželková
Grafická úprava Jan Šerých
Sazba Stará škola (staraskola.net)
Třetí vydání

© Univerzita Karlova, 2025
© Robert Adam, Martin Beneš, Ivana Bozděchová, František Martínek,
Hana Prokšová, Pavlína Synková, 2025

ISBN 978-80-246-6215-2
ISBN 978-80-246-6222-0 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

OBSAH

Úvod ---- **9**

1. MORFEMATIKA ---- **13**
1.1 Základní pojmy ---- **14**
1.1.1 Úroveň morfů (a morfémů) ---- **14**
1.1.2 Morfy vs. morfémy ---- **15**
1.1.3 Alomorfy ---- **15**
1.2 Typologie morf(ém)ů ---- **16**
1.2.1 Nulový morf ---- **17**
1.2.2 Předpony (prefixy) ---- **19**
1.2.2.1 Slovotvorné předpony ---- **19**
1.2.2.2 Tvarotvorné předpony ---- **20**
1.2.3 Kořenové morfémy ---- **21**
1.2.4 Přípony (sufixy) ---- **21**
1.2.4.1 Slovotvorné přípony ---- **22**
1.2.4.2 Kmenotvorné přípony ---- **22**
1.2.4.3 Tvarotvorné přípony ---- **25**
1.2.5 Postfixy ---- **30**
1.2.6 Interfixy ---- **30**
1.2.7 Lexikální morf(ém)y ---- **31**
1.3 Morfematický rozbor ---- **31**
Cvičení a řešení ---- **36**

2. SLOVOTVORBA ---- **43**
2.1 Podstata tvoření slov ---- **44**
2.2 Slovotvorné vztahy a přostředky ---- **44**
2.2.1 Fundace, motivace ---- **44**
2.2.2 Slovotvorný základ a slovotvorný formant ---- **45**
2.2.2.1 Hláskové alternace ---- **46**
2.2.3 Slovotvorné afixy ---- **46**
2.3 Slovotvorné způsoby a postupy ---- **46**
2.3.1 Derivace ---- **47**
2.3.2 Kompozice ---- **48**
2.3.3 Konverze ---- **48**

2.3.4 Reflexivizace ---- **48**
2.3.5 Slovotvorné úpravy ---- **49**
2.3.5.1 Univerbizace ---- **49**
2.3.5.2 Abreviace ---- **49**
2.3.6 Další možná klasifikace ---- **49**
2.4 Onomaziologické kategorie ---- **51**
2.5 Popis slovotvorného systému ---- **52**
2.5.1 Tvoření podstatných jmen ---- **52**
2.5.2 Tvoření přídavných jmen ---- **53**
2.5.3 Tvoření sloves ---- **54**
2.5.4 Tvoření příslovcí ---- **55**
2.6 Slovotvorný rozbor ---- **55**
Cvičení a řešení ---- **58**

3. MORFOLOGIE ---- 69
3.1 Ohýbání (flexe) ---- **70**
3.2 Jména a skloňování (deklinace) ---- **71**
3.2.1 Morfologické kategorie jmen ---- **71**
3.2.2 Deklinační systém češtiny ---- **72**
3.2.3 Poznámky k významovému třídění jmenných slovních druhů ---- **73**
3.2.4 Přehled vyjadřovaných morfologických kategorií u zájmen a číslovek ---- **75**
3.2.5 Příklady morfologického rozboru jmen ---- **77**
3.3 Slovesa a časování (konjugace) ---- **77**
3.3.1 Typy tvarů ve slovesném paradigmatu ---- **77**
3.3.2 Morfologické kategorie sloves ---- **79**
3.3.3 Konjugační systém češtiny ---- **81**
3.3.4 Příklady morfologického rozboru sloves ---- **83**
3.4 Neohebné slovní druhy ---- **84**
3.4.1 Příslovce ---- **84**
3.4.2 Předložky ---- **85**
3.4.3 Spojky ---- **86**
3.4.4 Částice ---- **86**
3.4.5 Citoslovce ---- **87**
3.4.6 Příklady morfologického rozboru neohebných slov ---- **87**
Cvičení a řešení ---- **89**

4. SYNTAX ---- 99
4.1 Věta a výpověď ---- **100**
4.1.1 Popis stavby věty ---- **101**
4.1.2 Vztahy mezi větnými členy ---- **102**
4.1.2.1 Vztahy sémantické ---- **102**
4.1.2.2 Vztahy formálně syntaktické ---- **104**
4.1.3 Několikanásobné, komplexní, postupně determinující a víceslovné větné členy ---- **105**
4.1.4 Větné členy ---- **106**
4.1.4.1 Přísudek ---- **106**
4.1.4.2 Podmět ---- **107**
4.1.4.3 Předmět ---- **108**
4.1.4.4 Příslovečné určení ---- **109**
4.1.4.5 Doplněk ---- **113**
4.1.4.6 Přívlastek ---- **113**
4.1.5 Závislostní strom ---- **114**
4.2 Souvětí ---- **117**
4.2.1 Souvětí podřadné a souřadné ---- **117**

4.2.2 Významové vztahy mezi souřadně spojenými větami –––– **118**
4.2.3 Schematické znázornění stavby souvětí –––– **119**
4.2.4 Syntaktický rozbor útvarů s přímou řečí –––– **121**
4.3 Příklad syntaktického rozboru –––– **123**
Cvičení a řešení –––– **129**

5. KOMPLEXNÍ ROZBORY A ŘEŠENÍ –––– 149

6. CVIČENÍ Z NORMATIVNÍ MLUVNICE A ŘEŠENÍ –––– 183

7. KOREKTURNÍ PRAVOPISNÁ CVIČENÍ A ŘEŠENÍ –––– 195

8. TERMINOLOGICKÝ SLOVNÍK –––– 205
8.1 S věcným řazením hesel –––– **206**
8.2 S abecedním řazením hesel –––– **221**

9. DOPORUČENÁ LITERATURA –––– 237

ÚVOD

Milí studenti,

tato příručka Vám má pomoci k pochopení stavby české gramatiky. Je založena na rozšířené představě jazyka jako hierarchicky uspořádaného systému jazykových jednotek – tedy prvků, které mají mezi sebou množství vztahů různého typu; jeho úkolem je sloužit k vyjadřování významů a tím usnadňovat myšlení a mezilidskou komunikaci. Hierarchické uspořádání jazykového systému spočívá v tom, že v jeho složité a přitom pevně pohromadě držící budově lze vyčlenit jednotlivá patra podle toho, jak rozsáhlé a jak složité jsou jejich stavební kameny. Ona patra nazýváme jazykové roviny; každé rovině příslušejí jazykové jednotky určitého stupně složitosti. Platí přitom, že jednotky nižší roviny se sdružují v celky, které slouží jako jednotky roviny vyšší.

Nejmenší jazykovou jednotkou, která se nějak podílí na vyjadřování významu, je foném; sám význam nemá, ale je schopen rozlišovat význam v jednotce nadřazené (morfému). Fonémy zkoumá fonologie. Na rovině bezprostředně vyšší – morfematické – je jednotkou morfém: je to nejmenší jazyková jednotka, která má (zvukovou) formu i význam. Disciplína, která se zabývá morfémy, se nazývá morfematika. Z morfémů se skládají slova (různých druhů) a jejich tvary, třetí rovina je tedy tvaroslovná (morfologická) a disciplína, která ji zkoumá a popisuje, je tvarosloví (morfologie). Slova a tvary se pak sdružují do vět a souvětí – zde se dostáváme na rovinu syntaktickou.

V této příručce se zaměříme na morfematiku, morfologii a syntax. Přidáme ještě jednu disciplínu, pro vhled do jazykového systému a pro orientaci v něm navýsost užitečnou, totiž slovotvorbu. Slovotvorba se v české tradici neřadí do gramatiky, nýbrž k lexikologii a na stavbu slova se dívá z jiného hlediska než morfematika: nezajímá ji, ze kterých částí se slovo skládá, nýbrž jak je slovo utvářeno ve vztahu k jiným slovům.

Nabídneme Vám zde základní výklady k uvedeným čtyřem disciplínám, doprovázené řadou příkladů, a ke každé vykládané disciplíně několik cvičení včetně klíče. Výklady nemají být vyčerpávajícím popisem příslušné roviny českého jazyka: jsou zacíleny k tomu, abyste na jejich základě zdokonalili svou dovednost jazykového rozboru. Z mnoha různých pojetí si vždy jedno vybírají, na jiná jen místy odkazují. Obecně v této příručce volíme spíše pojetí formální (zejména se to týká morfologie a syntaxe), protože je pro úvodní orientaci v české mluvnici jednodušší.

Vedle získání základní orientace v jazykovém systému češtiny a vedle rozvoje dovednosti jazykové analýzy si musí začínající odborník na češtinu rovněž osvojit základní jazykovědnou terminologii. Proto Vám v této příručce nabízíme terminologický slovník, a to v dvojím řazení: jednak v obvyklém abecedním, jednak ve věcném – podle jednotlivých jazykovědných disciplín a jejich tematických oblastí.

V úvodních fázích studia jazykovědné bohemistiky je potřeba zvládnout na solidní úrovni také český pravopis a normativní tvarosloví spisovné češtiny. Tyto oblasti, které jsou tradičně předmětem kodifikace, zde nevykládáme – pro poučení o nich Vás odkazujeme na Internetovou jazykovou příručku (http://prirucka.ujc.cas.cz). Přinášíme Vám však řadu cvičení jak pravopisných (v podobě korektur textů s chybami), tak i mluvnických (rozdělených podle jednotlivých ohebných slovních druhů), včetně řešení. V samém závěru příručky Vám nabízíme tipy na odborné a popularizační práce o českém jazyce, které by Vás mohly zaujmout a Vaše poznání bohatství českého jazyka prohloubit.

První verze této příručky vznikala v Ústavu českého jazyka a teorie komunikace Filozofické fakulty Univerzity Karlovy během zimního semestru akademického roku 2012/2013 v rámci projektu OPPA Rozvoj a inovace bakalářského studia českého jazyka. Poté, co jsme ji několik let používali ve výuce prvního ročníku bakalářského studia češtiny, předkládáme ji nyní v upravené a rozšířené podobě.

Přejeme Vám hodně radosti, poučení a zdaru při objevování stavby jazyka a jeho nevyčerpatelných vyjadřovacích možností a krás.

Autoři

1. MORFEMATIKA

1.1 ZÁKLADNÍ POJMY

1.1.1 ÚROVEŇ MORFŮ (A MORFÉMŮ)

V tzv. rovinném nebo úrovňovém přístupu k jazykovému systému se tradičně vyděluje (i) rovina zvuková (rovina fonémů), (ii) rovina stavebních prvků, z nichž se skládají slova (tj. rovina kořenů, přípon, předpon atp.), (iii) rovina slov nebo slovních tvarů, (iv) rovina vět a (v) rovina textů. Počítá se s tím, že prvky roviny nižší fungují jako stavební kameny pro prvky roviny vyšší. Zájmu jazykovědné disciplíny označované jako **morfematika** odpovídá rovina (ii) stavebních kamenů slov, tj. rovina kořenů, přípon, předpon atd. Stejně jako je většina vět, tj. jednotek vyšší úrovně, složena z několika jednotek úrovně nižší, tj. ze slov (slovních tvarů), je i většina slovních tvarů, tentokrát jakožto jednotek vyšší úrovně, složena z určitých stavebních jednotek úrovně nižší.

Tyto jednotky příslušné nižší úrovně, fungující jako stavební kameny slov, se nazývají **morfy**; množiny skládající se z formálně podobných morfů se stejným významem se pak označují jako **morfémy** (viz k tomu dále). Morfy jsou nejmenší, dále nečlenitelné jazykové formy/výrazy, které nesou určitý lexikální nebo gramatický význam. (Fonémy jakožto jednotky nižší úrovně, z nichž se skládají morfy, mají už jen formu/výraz, nikoli svůj vlastní význam.)

Hranice mezi dvěma morfy, které jsou součástí téhož slova nebo slovního tvaru, se označuje jako **morfematický šev** (značíme jej dále spojovníkem: u-vid-ě-l-a). Pokud je taková hranice nezřetelná, jde o **morfematický uzel** (též **morfémový uzel**). Tradičně se za morfematický uzel považují pouze segmenty, které vznikly v důsledku usnadnění artikulace: jsou-li si hlásky na obou stranách původního morfematického švu artikulačně natolik podobné, že ve výslovnosti a popř. i v písmu splynou, začnou se dané morfy překrývat (srov. např. rus-sk-ý > ruský; běžec > běžec-ský > běžecký). V této příručce ovšem chápeme morfematický uzel šířeji – jako kterékoli místo, kde vlivem hláskového zjednodušení, ať už bylo motivováno čímkoliv, došlo k rozmytí hranice mezi původními morfy (srov. např. tenis-ist-a > tenis-t-a; js-i > -s v případech jako *byls*, *viděls*, kde kořen *js-* a osobní koncovka *-i* jsou slity dohromady; on-0 – j-emu > mu, kde po hláskovém zjednodušení zcela chybí kořen *j-* a část pádové koncovky *e*, atp.).

1.1.2 MORFY VS. MORFÉMY

Jelikož v jazycích existují **morfy**, které sice nejsou zcela totožné, ale mají zároveň nápadně podobnou formální podobu a totožný lexikální nebo gramatický význam, zavádí se do popisu jazykové roviny kořenů, předpon a přípon pojem **morfém**. Morfém je jednotka abstraktní – jde o množinu morfů stejného druhu, které mají stejný význam a které jsou si zpravidla svou formální stavbou (zvukově/graficky) nápadně podobné. Morfém je tedy jednotka definovaná na základě významu; lexikální nebo gramatický význam této jednotky je v konkrétních slovech nebo slovních tvarech realizován prostřednictvím více různých, ale zpravidla jen drobně odlišných forem. Říká se pak, že morfém je realizován prostřednictvím jednoho ze svých morfů.

Kořenový morfém s lexikálním významem ‚větší vodní tok' je např. v různých (příbuzných) slovech a jejich tvarech, v nichž se vyskytuje, realizován formálně si navzájem podobnými morfy *-řek-* (řek-a), *-řec-* (řec-e), *-řeč-* (řeč-išt-ě), *-říč-* (po-říč-í). Morfém *-ŘEK-* je tedy množinou morfů {*-řek-*, *-řec-*, *-řeč-*, *-říč-*}. Mluví-li se někde o morfému *-ŘEK-*, je třeba mít na paměti, že se tak pomocí užitečné zkratky odkazuje k abstraktní jednotce, tj. k celé množině morfů se stejným významem a podobnou stavbou, jimiž může být daný morfém realizován. Zápis *-ŘEK-* zde slouží jen jako reprezentant celé množiny morfů (patřících k jednomu morfému).

V češtině je běžné, že jeden morfém je (v závislosti na kontextu) realizován větším počtem různých morfů. Existují však i morfémy, které jsou ve všech kontextech realizovány jen jediným morfem (daný morfém je pak tvořen jednoprvkovou množinou morfů); např. kořenový morfém *-POL-* s primárním významem ‚obdělávaný pozemek' je vždy realizován jen morfem *-pol-* (srov. pol-e, pol-ích, před-pol-í, pol-n-í, tr-oj-pol-n-ího atp.).

1.1.3 ALOMORFY

Má-li morfém více možných realizací (je-li daný lexikální nebo gramatický význam v různých kontextech vyjadřován různými morfy), označují se tyto morfy jako jeho **alomorfy**. V případě morfému *-PS-* s významem ‚zaznamenávat písmem' lze tedy každou z jeho následujících možných realizací {*-ps-*, *-píš-*, *-piš-*, *-pis-*, *-pís-*} označit jako alomorf daného morfému.

Kterým alomorfem bude určitý morfém v konkrétním slově nebo slovním tvaru realizován, závisí (a) na hláskovém složení okolo stojících morfů (především na tom, jakými hláskami tyto okolní morfémy začínají nebo končí) nebo (b) na funkci, kterou má daný morfém v rámci slova nebo slovního tvaru plnit (např. morf *-píš-* se vyskytuje ve tvarech oznamovacího způsobu přítomného času a ve tvarech přechodníku přítomného, morf *-piš-* ve tvarech rozkazovacího způsobu, morf *-ps-* ve tvarech infinitivu, příčestí a přechodníku minulého).

1.2 TYPOLOGIE MORF(ÉM)Ů

Existují různé typy morf(ém)ů, které se obvykle vyčleňují na základě tří kritérií:

(i) Vzhledem k tomu, zda se mohou morf(ém)y vyskytovat samostatně, tj. zda mohou samy o sobě tvořit slovo, nebo zda se musí do slov nebo slovních tvarů nutně spojovat s jinými morf(ém)y, rozeznáváme **morf(ém)y volné** a **morf(ém)y vázané**. Mezi volné morf(ém)y patří např. předložky *do*, *přede* atp., volným morf(ém)em je také *se*, kterým se tvoří tvary tzv. zvratného pasiva (*padělání se trestá podle zákona*).

(ii) Vzhledem k pozici ve struktuře slovního tvaru nebo slova dělíme vázané morf(ém)y podle tzv. distribučního kritéria (a) na **morf(ém)y kořenové** a (b) na **morf(ém)y afixální**. Kořenový morf(ém) je konstitutivní morf(ém) daného slovního tvaru nebo slova a nese hlavní složku jeho lexikálního významu. Afixální morf(ém)y dělíme dále podle toho, jakou pozici ve slovním tvaru nebo slově zaujímají vůči kořenovému morf(ém)u, na **předpony** (prefixy), které stojí *před* kořenem, na **přípony** (sufixy), které stojí *za* kořenem, a na tzv. **postfixy**, které mohou být u určitých typů slov připojeny na jejich tzv. absolutní konec, tj. ještě za poslední příponu (viz oddíl 1.2.5). Předpony (prefixy), přípony (sufixy) a postfixy se souhrnně označují jako **afixy**.

(iii) Vzhledem k tomu, jaký typ významu morfém ve slovním tvaru nebo slově vyjadřuje, dělíme dále afixy na tzv. **slovotvorné** předpony a přípony, které obměňují (dourčují, specifikují, modifikují) *lexikální* význam slova, a na tzv. **tvarotvorné** předpony a přípony, které u ohebných slovních druhů vyjadřují *gramatické* významy (gramatické kategorie) daného slova nebo slovního tvaru, jehož jsou součástí. Tvarotvorné přípony dělíme na nefinální (přípona příčestí činného a trpného, přípona přechodníku přítomného a minulého) a finální (osobní, rodové, infinitivní a pádové koncovky). Jako specifický typ slovotvorné přípony se někdy chápe i postfix. Vedle přípon slovotvorných a tvarotvorných rozeznáváme ještě přípony **kmenotvorné** (viz 1.2.4.2).

Poněkud mimo tuto klasifikaci stojí ještě jeden typ morf(ém)u. Jde o morf(ém) označovaný jako **interfix** neboli **spojovací morf(ém)**, jehož funkce je čistě konstrukční. Ve slovech nebo slovních tvarech, které jsou složeny ze dvou (nebo více) kořenových morf(ém)ů, má interfix za úkol tyto kořenové morf(ém)y k sobě spojovat (srov. půd-o-rys-u, much-o-lap-k-a atp.; viz 1.2.6). Částečně mimo danou klasifikaci stojí interfix proto, že jeho pozici ve slově nebo slovním tvaru nelze podle kritéria (ii) – na rozdíl od ostatních morf(ém)ů – vymezit jen vůči jednomu kořeni, ale vůči kořenům dvěma, mezi nimiž se vždy musí (kvůli své funkci) nacházet.

Někdy se při morfematickém rozboru objeví prvek, jemuž nelze připsat žádný (lexikální ani gramatický) význam ani (konstrukční, spojovací) funkci: např. pt-á-t se, hned-ka. Takové morf(ém)y se nazývají **prázdné**.

Vyčleňují se tedy tyto typy morf(ém)ů (od začátku slova nebo slovního tvaru směrem k jeho konci):

předpony (viz 1.2.2)
    tvarotvorné (1.2.2.1)
    slovotvorné (1.2.2.2)
kořenové morfémy (1.2.3)
přípony (1.2.4)
    slovotvorné (1.2.4.1)
    kmenotvorné (1.2.4.2)
    tvarotvorné (1.2.4.3)
        nefinální (1.2.4.3.1)
            přípona příčestí činného (1.2.4.3.1.1)
            přípona příčestí trpného (1.2.4.3.1.2)
            přípona přechodníku minulého (1.2.4.3.1.3)
            přípona přechodníku přítomného (1.2.4.3.1.4)
        finální (1.2.4.3.2)
            osobní koncovka (1.2.4.3.2.1)
            rodová koncovka (1.2.4.3.2.2)
            infinitivní koncovka (1.2.4.3.2.3)
            pádová koncovka (1.2.4.3.2.4)
postfixy (1.2.5)
[interfixy (1.2.6)]
[lexikální morfémy (1.2.7)]

1.2.1 NULOVÝ MORF

Kmenotvorné a tvarotvorné přípony (sufixy) a interfixy mohou být realizovány nulovým morfem (morfologickou nulou; značka -0-).

Co to znamená, když se řekne, že „daný morfém (např. kmenotvorná přípona) je realizován nulovým morfem", lze nejlépe přiblížit tak, že si všechny *typy* morfémů, z nichž se daný *typ* slovního tvaru nutně skládá, představíme jako jakési funkční pozice neboli jako zatím neobsazená, prázdná místa (□). Například slovesný tvar vyjadřující oznamovací způsob přítomného času (činný) neodvozeného slovesa se v češtině skládá z těchto typů morfémů, tj. z těchto funkčních pozic:

kořenový morfém (KM) – kmenotvorná přípona (KP) – osobní koncovka (OK)

$$\square^{KM} - \square^{KP} - \square^{OK}$$

Při tvoření konkrétního slovesného tvaru (např. nes-e-š, vid-í-me, děl-á-te vs. nes-0-u atp.) jsou tyto funkční pozice obsazovány příslušnými morf(ém)y (které vyjadřují lexikální a gramatické významy, jež chceme slovem nebo slovním tvarem vyjádřit). Dané funkční pozice mohou být jednak obsazeny nebo zaplněny pozitivními, fyzicky (zvukově/graficky) rozpoznatelnými morfy (např. *-e-*, *-í-*, *-á-*), jednak

však mohou (v určitých případech) zůstat prázdné. O neobsazené funkční pozici neboli o prázdném místě, kam nebyl dosazen žádný pozitivní morf, se říká, že morfém v dané funkční pozici je realizován nulovým morfem.

Budeme-li chtít vytvořit tvary pro 2. os. singuláru a 1. a 2. os. plurálu indikativu prézentu aktiva od slovesa *nést*, je nutné obsadit dané funkční pozice příslušnými morfy (realizujícími morfémy s odpovídajícím lexikálním významem a významy gramatickými): kořenovým morfem *nes-*, kmenotvornou příponou *-e-* a osobní koncovkou *-š* (2. os. sg.), *-me* (1. os. pl.) a *-te* (2. os. pl.):

□KM – □KP – □OK
nes-e-š
nes-e-me
nes-e-te

Každý rodilý mluvčí češtiny ví, že tvary pro 1. os. sg. a 3. os. pl. ind. préz. akt. od slovesa *nést* mají podobu *(já) nesu* a *(oni) nesou*. Na první pohled je zřejmé, že se od výše uvedených tvarů liší – před osobními koncovkami *-u* a *-ou* „chybí" (pozitivní) morf pro kmenotvornou příponu *-e-*. Nechybí však daná funkční pozice, daný morfém pro kmenotvornou příponu je pouze realizován nulovým morfem. Morfematická struktura (tj. posloupnost morfémů daných typů) je pro tvary 1. os. sg. a 3. os. pl. stejná jako pro tvary 2. os. sg. a 1. a 2. os. pl. Morfém pro kmenotvornou příponu je realizován nulovým morfem, daná funkční pozice je pouze neobsazena, ve struktuře celého tvaru je však stále přítomná:

□KM – □KP – □OK
nes – □KP – u značí se jako:
nes-0-u
nes – □KP – ou značí se jako:
nes-0-ou

Každému rodilému mluvčímu češtiny je dále zřejmé, že tvar pro 3. os. sg. ind. préz. akt. je *(on) nese*. Zde je na rozdíl od 1. os. sg. a 3. os. pl. nulovým morfem realizován morfém pro osobní koncovku, neobsazena je tedy poslední, třetí funkční pozice, srov.

□KM – □KP – □OK
nes-e-0
vs.
nes-e-š
nes-e-me
nes-e-te

Velmi důležité je, že nepřítomnost jakéhokoli pozitivního morfu v dané funkční pozici (tj. realizace morfému nulovým morfem) může být *významotvorná*.

V kontrastu s funkčními pozicemi obsazenými nejrůznějšími pozitivními morfy je totiž významotvorné i to, že funkční pozice zůstala prázdná. Tento fakt lze dobře ukázat na následujících řadách slovesných tvarů. Všechny proti sobě stavěné tvary se skládají z těchto typů morfémů:

kořenový morfém – kmenotvorná přípona – přípona příčestí činného – rodová koncovka

děl-a-l-i (pl., m. a.)
děl-a-l-y (pl., m. i. a f.)
děl-a-l-a (pl., n.)
děl-a-l-a (sg., f.)
děl-a-l-o (sg., n.)
děl-a-l-0 (sg., m. a. a m. i.)

Nulovým morfem může být realizováno i více morfémů po sobě, tj. neobsazeno může zůstat i více funkčních pozic za sebou. Např. tvar přechodníku minulého se skládá z těchto typů morfémů, tj. funkčních pozic:

(slovotvorná předpona –) kořenový morfém – kmenotvorná přípona – přípona přechodníku minulého – rodová koncovka

U sloves typu *(při)nese* jsou v sg. m. a. a m. i. realizovány nulovým morfem poslední tři typy morfémů, tj. prázdné zůstávají poslední tři funkční pozice: při-nes-0-0-0.

1.2.2 PŘEDPONY (PREFIXY)

Jako předpony (prefixy) se souhrnně označují morf(ém)y, které v rámci slova nebo slovního tvaru stojí *před* kořenem. Rozeznáváme následující typy a podtypy předpon.

1.2.2.1 SLOVOTVORNÉ PŘEDPONY

Vyskytují se ve struktuře slova nebo slovního tvaru před kořenovým morf(ém)em a slouží k významovému dourčení (specifikaci, modifikaci) lexikálního významu konkrétních slov, jehož hlavní část nese kořenový morfém (v některých případech rozšířený dalšími slovotvornými předponami nebo příponami, srov. vy-skoč-i-t > po-vy-skoč-i-t; po-klon-k-ova-t > vy-po-klon-k-ova-t). Slovesa jako *poponést* obsahují slovotvorný prefix, který je ve významu ‚(o) trochu' nutně reduplikovaný (zdvojený). Slovotvorné předpony bývají (na rozdíl od přípon) většinou velmi dobře identifikovatelné. Nikdy nemohou být realizovány nulovým morfem. Slovotvorné předpony zakončené na souhlásku mají dva alomorfy – základní podobu (např. *pod-*, *roz-*, *vz-*) a tzv. vokalizovanou podobu (tj. *pode-*,

roze-, *vze-*). Jejich distribuce se řídí navazujícím hláskovým okolím – pokud by připojením základní podoby prefixu ke slovotvornému základu vznikla obtížně vyslovitelná hlásková skupina, použije se jeho vokalizovaná podoba (srov. např. vz-let-ě-t vs. vze-př--í-t). Kromě toho slovotvorné předpony podléhají změnám při různých slovotvorných postupech. Dva alomorfy se vyskytují také u některých slovotvorných předpon zakončených na samohlásku – základní podoba je zakončena na samohlásku krátkou (např. *při-*, *vy-*, *za-*), zatímco alternativní podoba na odpovídající samohlásku dlouhou (tj. *pří-*, *vý-*, *zá-*). K této alternaci dochází většinou při tvorbě nového slova ze slovotvorného základu, který už některou z takových předpon obsahuje, např. při tvorbě podstatných jmen ze sloves (vy-lov-i-t > vý-lov-0, při-děl-i-t > pří-děl-0). Není to však pravidlem – někdy je nové slovo odvozeno rovnou alternativní podobou prefixu (srov. např. sled-ova-t > ná-sled-ova-t, vis-e-t > zá-vis-e-t).

Za slovotvorné předpony považujeme morf(ém) *sou-* (sou-vis-e-t), který se někdy pokládá za variantu prefixu *s-*, morf(ém)y *přes-* (přes-hran-ič-n-í), *bez(e)-* (bez-peč-í, beze-ct-n-ý) a *pra-* (pra-star-ý), superlativní prefix *nej-*, záporný prefix *ne-* a také první morf(ém)y ve výrazech typu ná-měst-í (podle roz-cest-í) či pod-pat-ek-0.

Naopak mor(ém)y jako *spolu-* (spolu-žák-0, spolu-prac-ova-t), *sobě-* (sobě-stač-n-ý) nebo *vše-* (vše-žra-v-ý), které se někdy označují jako prefixoidy (tj. jako něco ‚na způsob předpon'), považujeme za kořenové mor(ém)y. Morf(ém) *sebe-* je v závislosti na kontextu buď slovotvorný prefix (sebe-vět-š-í), nebo kořen (sebe-o-bran-a).

1.2.2.2 TVAROTVORNÉ PŘEDPONY

Kromě mnohem obvyklejších slovotvorných předpon existují i předpony tvarotvorné. Vyskytovat se mohou pouze u sloves. V češtině existuje jediný tvarotvorný předponový morfém *PO-*, který může být realizován prostřednictvím dvou (alo)morfů: *po-* nebo *pů-*. Tyto předpony se spojují s tvary ind. préz. vybraných nedokonavých sloves, tzv. sloves determinovaných. Tím se však nijak nepřispívá k modifikaci původních lexikálních významů těchto sloves (jako je tomu u předpon slovotvorných), ale jen ke změně v morfologické kategorii slovesného času (po-jed-0-u, po-let-í-m, po-nes-0-u, po-kvet-e-0; pů-jd-0-u). U sloves, která takto tvoří tvary budoucího času, může být tvarotvorná předpona *po-* spojena i s tvary rozk. způsobu: po-leť-0-te. V tom případě nemění žádné gramatické kategorie, nýbrž orientuje pohyb, který sloveso svým lexikálním významem vyjadřuje, ve vztahu k mluvčímu.

Předponový morf *po-* však nemusí být jen tvarotvornou předponou, může jít též o předponu slovotvornou, která dourčuje význam původního slovesa (srov. po-bol--í-v-a-t, po-táh-nou-t, po-bled-nou-t, po-lež-e-t si atp.). Předponový morf *po-* může v povrchově totožném slovesném tvaru v závislosti na kontextu fungovat jednak jako předpona tvarotvorná (*jak dlouho ještě ten kohoutek po-kap-e-0*, tj. bude kapat), jednak jako předpona slovotvorná (*kolega teď kapra ještě po-kap-e-0 citrónem*; slovotvorná předpona *po-* zde vyjadřuje menší míru děje základového slovesa *kapat* a mění syntaktické vlastnosti tohoto slovesa: *pokapat* se pojí s předmětem).

1.2.3 KOŘENOVÉ MORFÉMY

Kořenový morfém (kořen, radix) je centrálním morf(ém)em slova nebo slovního tvaru. Nese hlavní složku lexikálního významu daného slova nebo slovního tvaru; z levé strany se k němu připojují předpony a z pravé strany přípony. Kořenů je jakožto morf(ém)ů lexikálních – na rozdíl např. od tvarotvorných přípon – potenciálně neomezené množství, jde o neuzavřený soubor morf(ém)ů, který může být snadno doplňován o další členy. V češtině je běžné, že jeden kořenový morfém s týmž základním významem je v různých slovech nebo slovních tvarech realizován různými (alo)morfy.

Jeden kořenový morfém může mít v češtině mnoho různých realizací, tj. alomorfů (z hlediska současných uživatelů jsou však některé početnější množiny alomorfů problematické – současní mluvčí už u těchto uvažovaných alomorfů nevnímají stejný význam), srov. např. morfém *-ŘK-* s invariantním významem ‚pronést, povědět', který se realizuje množinou těchto (alo)morfů: {1. *-rč-* (<u>rč</u>-en-í), 2. *-roc-* (vý-<u>roc</u>-ích), 3. *-rok-* (vý-<u>rok</u>-0), 4. *-řc-* (ná-<u>řc</u>-ích), 5. *-řč-* (vy-<u>řč</u>-en-ý), 6. *-řec-* (prost-o-<u>řec</u>-í), 7. *-řeč-* (<u>řeč</u>-0), 8. *-řek-* (<u>řek</u>-n-u), 9. *-říc-* (<u>říc</u>-i), 10. *-říkˇ-* (<u>říkˇ</u>-a-t), 11. *-řk-* (vy-<u>řk</u>-nou-t)}.

Při vydělení kořene určitého slova nebo slovního tvaru se do rozporu často mohou dostat dvě hlediska: hledisko diachronní (historické, etymologické) a hledisko, které je určeno tím, jaké povědomí o kořeni daného slova má většina současných (jazykově vnímavějších) uživatelů češtiny, a které se označuje jako hledisko synchronní. To, že je z diachronního hlediska kořenem slova právě jeho daná část, může totiž být pro většinu běžných (jazykově vnímavějších) mluvčích češtiny (kteří nemají speciální znalosti o vývoji jazyka) neprůhledné.

Odpovědět na otázku, „zda je kořenem slova *hodina* morf *hod-*, anebo *hodin-*", nelze jednoduše tak, že poukážeme na jeden z obou uvedených morfů. Existují dvě „správné" odpovědi, z nichž ani jedna v zásadě není hodnotnější nebo „lepší": odpověď z hlediska diachronního (kořenem je morf *hod-* [hoď-]) a odpověď z hlediska synchronního (kořenem je morf *hodin-* [hoďin-]). (Je sice pravda, že analogicky k výrazu hod-<u>in</u>-a [hoď-<u>in</u>-a] máme i výraz vteř-<u>in</u>-a, což by ukazovalo na to, že i ze synchronního hlediska by bylo možné označit jako kořen slova *hodina* morf(ém) *hod-* [hoď-], proti tomu však mluví kritérium významové – jak morf(ém)u *hod-* [hoď-], tak morf(ém)u *-in-* bychom jen těžko dokázali přisoudit nějaký význam.)

Zřídkakdy dochází v češtině k jevu zvanému **supletivismus**, který spočívá v tom, že tvary jednoho a téhož lexému jsou tvořeny od různých kořenů (např. *já – mě*, *jde – šla*).

1.2.4 PŘÍPONY (SUFIXY)

Jako přípony (sufixy) se souhrnně označují morf(ém)y, které v rámci slova nebo slovního tvaru stojí *za* kořenem. Rozeznáváme následující typy a podtypy přípon.

1.2.4.1 SLOVOTVORNÉ PŘÍPONY

Podílejí se na lexikálním významu celého slova nebo slovního tvaru, jehož jsou součástí. Jen výjimečně mohou být realizovány nulovým morfem (viz 1.2.4.1).

Primárně u sloves se vyskytuje tzv. opakovací (frekventativní, habituálně-iterativní) slovotvorná přípona *-v-* (srov. děl-a[1]-t > děl-á[1]-v-a[2]-t, chod-i[1]-t > chod-í[1]-v-a[2]-t). Takto utvořená habituálně-iterativní slovesa pak mají dvě kmenotvorné přípony: první[1] z původního, motivujícího slovesa (děl-a[1]-t, chod-i[1]-t), která se závazně dlouží, a druhou[2] (vždy *-a-*), jejíž pomocí bylo utvořeno sloveso nové. Kromě této opakovací přípony se u sloves primárně mohou vyskytovat i další slovotvorné přípony, např. zdrobňující přípony *-k-* (ťap-a-t > ťap-k-a-t) a *-ink-* (haj-a-t > haj-ink-a-t).

Jmenných slovotvorných přípon je výrazně vyšší množství než slovotvorných předpon. Jejich relativně úplné výčty podávají mluvnice v oddílech věnovaných slovotvorbě. Je ovšem dobré si uvědomit, že to, co mluvnice pro jednoduchost uvádějí jako slovotvornou příponu, tj. jako jeden morf(ém), je ve skutečnosti spojením slovotvorné přípony a pádové koncovky, jde tedy o morf(ém)y dva. Zaznamenávají-li např. mluvnice slovotvorné přípony *- iště* (*ohniště*) nebo *-ář* (*zahrádkář*), jde ve skutečnosti o spojení samotné slovotvorné přípony a pádové koncovky: *-išt-ě* (srov. *-išt-ěm*, *-išt-i*, *-iště-0*), *-ář-0* (srov. *-ář-e*, *-ář-em*) atp. Některé slovotvorné přípony podléhají při flexi či derivaci změnám, mají alomorfy, srov. např. *-dl(-o)* a *-del(-0)* (bi-dl-o a bi-del-0) nebo *-ek(-0)* a *-k-* (mlýn-ek-0 a mlýn-k-u).

Slovotvornými sufixy se tvoří také četná příslovce: hloup-ě, vysok-o, pol-sk-y, jin-am, ob-kroč-mo aj.

Za slovotvornou příponu považujeme také sufix pro tvoření komparativu (a superlativu) adjektiv a adverbií, který má tři alomorfy: *-ejš-/-ějš-* (rychl-ejš-í, mil-ejš-í, snad-n-ějš-í), *-š-* (star-š-í, slab-š-í, hrub-š-í) a *-ej-/-ěj-* (šíř-ej-i, věr-n-ěj-i). Toto tvoření může být doprovázeno změnou kořene (velk-ý > vět-š-í, mal-ý > men-š-í, dlouh-ý > del-š-í). Adjektivní komparativy typu *trpčí* a *mělčí* považujeme za tvořené transflexí (srov. 2.3.1): trpk-ý > trpč-í; mělk-ý > mělč-í. Adverbiální komparativy typu *šíře* a *šíř* či *výše* a *výš* považujeme za tvořené resufixací (srov. 2.3.1), koncové *-e* a *-0* jsou tedy podle nás slovotvorné sufixy (které tak mohou být realizovány nulovým morfem, ovšem pouze tehdy, je-li mezi jejich alomorfy pozitivně realizovaný, nenulový sufix; varianty bývají stylové).

1.2.4.2 KMENOTVORNÉ PŘÍPONY

Kmenotvorné přípony se vyskytují primárně ve slovesných tvarech (a sekundárně též ve slovech odvozených od sloves), a to u primárních, tj. z jiných slov neodvozených sloves vždy bezprostředně za kořenem (zív-a-t) a u sekundárních, tj. z jiných slov odvozených sloves též za slovotvornou příponou (srov. plat-n-ý > u-plat-n-i-t). Jejich primární funkce je konstrukční – úkolem kmenotvorných přípon je spojovat kořenový morfém (rozšířený případně slovotvornou předponou nebo příponou), nesoucí

lexikální význam daného slova nebo slovního tvaru, s tvarotvornými příponami, které vyjadřují jeho gramatické významy (kategorie). Někdy se kmenotvorná přípona označuje též jako **téma** – mluví se pak o slovesech tematických (tj. majících kmenotvornou příponu) a atematických (tj. bez kmenotvorné přípony). V závislosti na konkrétním slovesném tvaru může být kmenotvorná přípona realizována i nulovým morfem (srov. nes-e-te vs. nes-0-te).

Část slovesného tvaru skládající se z kořenového morf(ém)u a kmenotvorné přípony (a případně i ze slovotvorných afixů) se označuje jako **kmen** (daného) slovesa. Kmenem slovesných tvarů stah-ova-t, vy-tuš-i-l-i, vy-pad-á-v-a-l-i, skáč-0-u, po-nes--e-š jsou tedy jejich části stah-ova-, vy-tuš-i-, vy-pad-á-v-a-, skáč-0- a nes-e-. Část slovesného tvaru skládající se z morf(ém)ů, které se vyskytují ve všech tvarech daného slovesa, se nazývá **morfologická báze** čili **tvarotvorný základ**. Morfologickou bází právě uvedených slovesných tvarů jsou tedy jejich části stah-, vy-tuš-, vy-pad-á-v-, skáč-.

Kmenotvorné přípony se až na výjimky (viz dále) primárně uplatňují pouze u sloves. Sekundárně se však mohou vyskytnout i u podstatných a přídavných jmen (a dále případně i u příslovcí), která tzv. kopírují strukturu základových sloves, z nichž jsou odvozena. Slovesná kmenotvorná přípona totiž zůstává součástí nově vzniklého jmenného tvaru, který je ze slovesného tvaru odvozen určitou slovotvornou příponou, srov.: krot-i-t > krot-i-tel-0, roz-děl-ova-t > roz-děl-ova-č-0 atp.

Zmíněnou výjimkou jsou podstatná jména typu *kuře* (srov. však v oddíle 1.2.4.3.2.4 diskusi o pádových koncovkách přídavných jmen a zájmen), u nichž se vyskytuje jmenná kmenotvorná přípona (morfém) *-ET-* s alomorfy *-et-*, [-eť-] (v písmu *-et-*), *-at-* a *-0-*, srov.: kuř-0-e, kuř-et-e, kuř-et-i, tj. [kuř-eť-i], kuř-0-e, kuř-et-i [kuř-eť-i], kuř-et-em; kuř-at-a, kuř-at-0, kuř-at-ům, kuř-at-a, kuř-at-ech, kuř-at-y (v odvozeném tvaru přídavného jména je tento morfém *-ET-* realizován ještě dalším morfem *-ec-*, srov. kuř--ec-í, nebo *-eč-*, srov. pras-eč-í).

1.2.4.2.1 ALTERNACE KMENOTVORNÝCH PŘÍPON – SLOVESNÉ TŘÍDY

Kmenotvorná přípona může být v rámci různých tvarů téhož slovesa realizována různě.

Nejdůležitějším způsobem variace je pravidelný a výrazný rozdíl v realizaci kmenotvorné přípony u téhož slovesa mezi jeho tvary oznamovacího způsobu přítomného času, rozkazovacího způsobu a tvary přechodníku přítomného na straně jedné a tvary infinitivu, příčestí činného a trpného a tvary přechodníku minulého na straně druhé. Rozlišují se proto slovesné tvary tvořené od **prézentního (přítomného) kmene** (tvary ind. préz., tvary rozk. zp. a přechodník přítomný) a slovesné tvary tvořené od **infinitivního (minulého) kmene** (infinitiv, příčestí činné a trpné a přechodník minulý). Rozdíl mezi prézentním a infinitivním kmenem téhož typu sloves lze dobře ilustrovat na rozdílu v realizaci kmenotvorné přípony např. u sloves typu *kupuje*, srov. např. tvary tvořené od prézentního kmene kup-uje-š, kup-uje-me s tvary tvořenými od kmene infinitivního kup-ova-t, kup-ova-l-a atp. (máme tu tedy výrazný rozdíl *-uje-* vs. *-ova-*).